

10. Ковалівський А.П. Розвиток етичних поглядів Г. С. Сковороди в зв'язку з його життям // Науковий збірник науково-дослідної кафедри історії України. — Вип. 1. — 1924. — С. 69–98.
11. Ковалівський А. П. Сковорода в західній літературі (Бібліографічний огляд) // Україна. — кн. 35. — 1929. — С. 121–132.
12. Ковалівський А. П. Хто такий був Г.Сковорода // Знання. — 1928 — №32. — С. 21–23.
13. Срезневський І.І. Майоре, Майоре! Оповідання з життя Г.Сковороди. — Харків: Рух, 1930. — С. 11–53.
14. Ушкалов А.В., Марченко О.В. Нариси з філософії Григорія Сковороди — Х.: Основа, 1993. — 151 с.

Надійшла до редколегії 08.09.2011 р.

УДК [930.2:001.82] (477)

В. С. РОМАНОВСЬКИЙ

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА В КЛАСИФІКАЦІЙНИХ СХЕМАХ УКРАЇНСЬКОГО ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА Й ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

Розглянуто класифікаційні моделі українського пам'яткознавства й історичного джерелознавства, особливості застосування в дослідженнях.

Ключові слова: пам'яткознавство, джерелознавство, культурна спадщина, історичне джерело, класифікаційна схема (модель).

Рассмотрены классификационные модели украинского памятниковедения и исторического источниковедения, особенности применения в исследованиях.

Ключевые слова: памятниковедение, источниковедение, культурное наследие, исторический источник, классификационная схема (модель).

The article deals with classification models of Ukrainian monument science and historical source studies, peculiarities of their employment in researches.

Key words: monument science, source studies, cultural heritage, historical sources, classification scheme (model).

У романі Германа Гессе «Гра в бісер» (1943) співвіднесенням елементів культури виявлено вічну Ідею, що основою спроб примирення науки, мистецтва та релігії, духовного прямування до мети *universitas litterarum* (співдружності наук). Така мета неминуче постане перед дослідниками культурної спадщини з вирішенням численних методологічних проблем сучасного пам'яткознавства, що у своєму розвитку сягнуло стадії теоретичного осмислення.

Закон «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.) визначає термін «пам'ятка» як об'єкт культурної спадщини, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України [9]. Трактуючи терміна «об'єкт культурної спадщини» в Законі (зі змінами 2004 р.) стверджує цінність нерухомої пам'ятки разом із пов'язаними з нею рухомими предметами та довідками. Отже, нерухому пам'ятку слід розглядати не окремо, а як просторове явище, елемент і чинник формування культурного середовища. Відтак предмети інтер'єру, археологічні предмети й території, музейні цінності, архівні документи, книгозбірні, поведінка людей так само утворюють культурне середовище і для пам'яткознавця мають бути джерелами дослідження. Закон поділяє об'єкти культурної спадщини за типами (споруди (витвори), комплекси (ансамблі), визначні місця) та за видами (археологічні, історичні, монументального мистецтва, архітектури та містобудування, садово-паркового мистецтва, ландшафтні). Після внесення змін до Закону (2004 р.) було виокремлено об'єкти науки і техніки.

Видова класифікація об'єктів культурної спадщини в чинному законодавстві дещо не узгоджена з розробками науковців. Теоретичні засади українського пам'яткознавства визначають насамперед Інститут історії України НАНУ, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАНУ та УТОПІК. Пам'яткознавці виділяють чотири види нерухомих пам'яток: археології, історії, архітектури й містобудування, монументального мистецтва [1, с. 57; 7, с. 4; 10, с. 9–10; 21, с. 3, 57]. Пам'ятки історії науки і техніки та ландшафтної архітектури не виокремлюють як види. Багато пам'яток, серед них і садово-паркового мистецтва, храми є комплексними, тобто належать до кількох видів [21, с. 109]. У наукових публікаціях переважно застосовують саме таку класифікацію, її дотримано під час підготовки Зводу пам'яток історії та культури України й видання тому «Київ» (1999, 2003) [20].

Поруч із цим, не існує універсальної класифікації всіх без винятку джерел пам'яткознавчого дослідження, адже їхнє коло не обмежене нерухомими пам'ятками. Здавалося б, достатньо звернутися до класифікаційних моделей історичного джерелознавства. Але неувага до теорії пам'яткознавства часто є великим недоліком посібників і досліджень з джерелознавства, де головну шану віддають писемним джерелам [6; 15]. Відтак у конкретних дослідженнях питання класифікації джерел кожен дослідник вирішує самостійно.

Завданнями цієї розвідки є з'ясування місця культурної спадщини в класифікаційних моделях історичного джерелознавства, відповідності цих моделей теоретичним засадам і дослідницьким потребам пам'яткознавства з головною метою пошуку загальної схеми класифікації джерел пам'яткознавчого дослідження.

Для джерелознавства пам'ятка є насамперед носієм історичної інформації, відтак й історичним фактом, явищем культури, втіленням суспільної свідомості, рівня духовності певної цивілізації та епохи [12, с. 89]. Для пам'яткознавства пам'ятки є предметом дослідження, охорони та популя-

ризації, взаємопов'язаними елементами цілісного історико-культурного середовища, виразниками суспільних цінностей [21, с. 8–18]. Методи джерелознавства мають застосовуватися в пам'яткознавчій роботі.

Відомо, що археологічні розкопки започатковані ще за часів Середньовіччя та Відродження й уже за доби Просвітництва французькі енциклопедисти критикували абсолютизацію авторитету писемних джерел [12, с. 14]. Однак історичне джерелознавство спершу мало справу насамперед із писемними джерелами, що й понині зумовлює певну складність термінологічних та категоріальних співвідношень.

Початок становлення джерелознавства як системи знань припадає на добу Просвітництва. Наприкінці XVIII ст. набула важливого значення історична критика, яка й перетворила історію на справжню науку [3, с. 5]. Академік Д. Багалій вважав її «батьком» німецького історика та статистика Августа-Людвіга Шльоцера, який у 1761–1767 рр. працював у Російській академії наук. Він розрізняв археологічні, лінгвістичні, фольклорні джерела. Російські й українські історики XVIII — початку XIX ст. В. Татищев, М. Карамзін, Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич здійснили перші спроби групування джерел. Традиційно розрізняли вітчизняні й іноземні джерела. Академік М. Г. Устрялов, який з 1831 р. читав у Петербурзькому університеті лекції з історії, запропонував поділ джерел на історичні праці, державні акти, пам'ятки словесності [11, с. VI–VII].

У середині XIX ст. професор Берлінського університету Леопольд фон Ранке заснував школу німецької класичної історії, представники якої вважали головним завданням історіографії фіксацію історичних фактів і роботу з джерелами. Ранке розробив принципи внутрішньої та зовнішньої критики джерел, тому Багалій називав його «великим представником скептицизму й історичної критики» [3, с. 5]. Ідеї школи Ранке помітно вплинули на позитивістську історіографію країн Західної Європи, формування засад та практику джерелознавства. Американська історична асоціація (1884 р.) на установчому з'їзді визнала ідеї Ранке як норму. Позитивістська історіографія базувалася на історіософських поглядах О. Конта (1798–1857) й І.-А. Тена (1828–1893). Тен порівнював джерело як форму збереження історичних фактів із реліктовою мушлею [12, с. 16].

Директор Національного архіву Франції Шарль-Віктор Лянгуа (1863–1929) та співробітник цього ж архіву, професор Шарль Сенбобос (1854–1942), узагальнивши результати викладання методології історії в Сорбонні, опублікували «Вступ у вивчення історії» (1898 р.), який став «підручником позитивізму» для багатьох науковців [4, с. 58]. Видана 1899 р. в С.-Петербурзі, ця праця посприяла ствердженню позицій позитивізму в історичній науці [17]. Автори розглядали джерела як «сліди» людських думок і дій, а їхній вираз «історія пишеться за документами» став класичним. Лянгуа та Сенбобос розрізняли два види цих «слідів»: речові (пам'ятка, предмет) і психологічні (опис чи оповідання із застосуванням мовних знаків). Абсолютизація факту спонукала істориків-позитивістів до систематизації історичних знань, розробки методики зовнішньої критики та групування джерел.

У другій половині XIX ст. українське джерелознавство набуло обґрунтування як галузь історичної науки, хоча його корені сягають Княжої доби. Вихованець Київської духовної академії Микола Іванишев (1811–1874) вивчав у Берліні в основоположника історично-юридичної школи Ф. К. Савіньї методологію історії права та видання документів [22, с. XLI]. Іванишев знаний більше як двадцятирічною діяльністю в Київській археографічній комісії. Засновником наукового історичного джерелознавства в Україні був учень Іванишева, археолог, етнограф, археограф Володимир Антонович (1834–1908). Іванишев й Антонович започаткували Київську документальну школу.

Із 1879/80 р. професор В. Б. Антонович на історико-філологічному факультеті Київського університету читав лекційний курс про джерела з історії України, частково Білорусі та Литви XIII–XVIII ст. Цей курс на той час не мав аналогів. У 1881 р. він був літографований за студентськими записами Д. Багалія, П. Голубовського, Я. Ярмоховича, П. Бодянского, Г. Лінника й А. Врублевського [14, с. 11–35, 107]. У лекціях Антонович розглянув насамперед наративи, він прагнув застосувати принцип класифікації джерел за змістом, але фактично основою поділу є їхнє територіальне походження: «туземні» (білоруські й українські), польські й іноземні: літописи, юридичні документи та записки (memoires) [2, с. 42–58]. Однак Антонович зовсім не розглядав «матеріальних» джерел, про що вже писав Багалій, у цілому вдячно відгукувшись про курс [3, с. 35]. Цікаво, що у вільний час В. Б. Антонович показував студентам Кабінет старожитностей, Мюнци-Кабінет й Архів, пояснював значення пам'яток старовини [14, с. 20]. Та й як науковець він був поважним археологом, одним із організаторів археологічних з'їздів. Його учні (Д. Багалій, М. Грушевський, П. Голубовський, І. Линниченко, М. Довнар-Запольський, В. Данилевич, К. Мельник та інші) — це авторитетна школа українських істориків. Зокрема, професор Василь Данилевич у Київському університеті викладав курс «Литературные и вещественные источники русской истории» (1914 р.).

Професор Московського університету й архівного інституту В. Ключевський розглядав джерела як писемні та речові пам'ятки («Источники русской истории» — вступна лекція 1888 р., систематичний курс 1891 р.). У курсі «Источники» 1894 р. він розрізняє пам'ятки та спогади [13, с. 7, 406].

Колега Антоновича по Київському університету В. Іконніков у другому томі фундаментальної монографії «Опыт русской историографии» (К., 1908) поділив історичні джерела на: 1) прояви приватної діяльності — від літописів до літературних творів; 2) прояви урядової діяльності (акти, законодавство); 3) матеріали допоміжні (географічні й етнографічні дані, речові пам'ятки), але надавав перевагу писемним [11, с. IX].

Академік О. С. Лаппо-Данилевський вважав, що системи класифікації залежать від мети дослідження, а одне й те саме джерело може бути залишком і переказом. Залишки в його розумінні — «відтворення» (мова, мораль, звичаї, установи), «пережитки» (елементи мови, ігри, звичаї, обряди), «вигляди культури» (предмети давнини, літературні твори, документи). Історичні перекази дослідник також розрізняв: «чисті» ґрунтуються на осо-

бистому сприйнятті (малюнки, розповіді очевидців, мемуари, сказання), «змішані» — на опосередкованому (життя, біографії, літописи) [18].

Читаючи курс історіографії в Харківському університеті, Дмитро Багалій окрему його частину присвятив джерелознавству і приділив увагу літописам та іншим оповідним джерелам, усним переказам та легендам, переказам іноземців, мемуарним джерелам, актовим документам. У «Нарисі української історіографії» (1923 р.) Багалій застосував схему російського історика К. М. Бестужева-Рюміна: 1) літописи; 2) окремі оповідання й життя; 3) мемуари й листи; 4) пам'ятки юридичні й акти державні; 5) пам'ятки словесності, усні й писані; 6) пам'ятки археологічні; 7) оповідання чужоземців [3, с. 38].

Михайло Грушевський, як взірцевий позитивіст, у 1895 р. започаткував археографічний серіал «Жерела до історії України-Руси», який видавав разом з учнями до 1924 р. [19, с. 28; 22, с. LV]. У першому томі «Історії України-Руси» (1913) він поділив джерела на роди: 1) «вказівки лінгвістичні»; 2) «археологічний матеріал» («матеріальна культура»); 3) «історично-літературний матеріал» — писемні джерела («тубільні й чужі»). Історик наголошував на необхідності вдосконалення й суворого дотримання наукових методів роботи з джерелами, що дозволять дійти спільних результатів у мовознавчих й археологічних дослідженнях, запобігти фантастичним теоріям [8, с. 17–18, 244–247].

У світовій історичній науці та джерелознавстві ХХ ст. окреслилися дві провідні методологічні течії — «реалізм» та «ідеалізм». «Реалісти» продовжують традиції школи Ранке й позитивізму (американські історики М. Краг, Р. Уїнкс). Вони застосовують структурно-історичні та типологічні методи інтерпретації фактів. «Ідеалісти» виходять із позицій суб'єктивного ідеалізму, гносеології неокантіанства, ірраціоналістичного психологізму («критична філософія історії»). В німецькій філософській думці об'єктивність пізнання невідривна від суб'єкта, а історичність джерела визначає сам історик. Німецький історик-неокантіанець Е. Бернгейм (1850–1942) розумів джерела як результати людської діяльності, що уможливають пізнання та підтвердження фактів. Е. Бернгейм поділив джерела на два класи за їхньою близькістю до фактів: історичні залишки й історичні традиції (перекази) [12, с. 89, 98].

Українське джерелознавство в СРСР скеровано до засад марксизму, застосування партійно-класового підходу. У 20–40-х рр. визнано можливість поділу джерел за різними ознаками (походженням, характером, місцем зберігання тощо) і застосовано тематичне групування матеріалів [5, с. 12]. У 60–80-х рр. проблеми теорії джерелознавства порушували В. Стрельський, М. Варшавчик, А. Санцевич, М. Ковальський. Було виокремлено основні види джерел: речові, етнографічні, лінгвістичні, усні та писемні. І. П. Крип'якевич (1967 р.) поділив джерела на дві групи: залишки (останки) та традиція (перекази). Дослідник сприймав залишки як достовірні свідчення минулого, а пам'ятки традиції вважав тенденційними. Сам Крип'якевич визнавав, що в практичній роботі складно визначити, до якої групи належить джерело. У практиці досліджень він радив поділяти джерела на три групи: письмові, речові, усні та побутові [16, с. 102].

У 70–80 рр. ХХ ст. А. М. Пушкарьов, С. О. Шміт та І. Д. Ковальченко розробили типо-видову класифікацію, конкретизували поняття типів, родів та видів джерел. А. М. Пушкарьов у монографії «Классификация русских письменных источников по отечественной истории» (М., 1975) розрізняє типи джерел за принципом зберігання та кодування інформації (писемні, речові, усні (фольклорні), етнографічні, лінгвістичні, кінофотодокументи, фонодокументи). С. О. Шміт виділив такі типи: речові, образотворчі, словесні, звукові, джерела поведінки. Родами письмових джерел С. Шміт запропонував назвати документальні та наративні (оповідні) [5, с. 13–15].

Академік Іван Ковальченко в підручнику для студентів-істориків «Источниковедение истории СССР» (М., 1981) та монографії «Методы исторического исследования» (М., 1987) висловив ідею про застосування положень учення про інформацію в джерелознавстві. Засади цього вчення розробив американський інженер і математик К. Шеннон і в 60–70-х рр. воно набуло важливого значення в гуманітарних науках. І. Д. Ковальченко запропонував класифікацію джерел із урахуванням трьох аспектів інформації: синтаксичного, прагматичного та семантичного. За формою фіксації соціальної інформації (синтаксичний аспект) він виокремив чотири типи джерел: речові, зображальні, писемні, фонічні. Виходячи з прагматичного аспекту (єдності цільового призначення), у рамках цих типів послідовники Ковальченка виокремлюють види. Семантичний аспект уможливорює класифікацію джерел за змістом на групи типів і видів відповідно до ступеня їх цінності для конкретної проблеми чи теми. І. Ковальченко виділив також класи масових й індивідуальних джерел [6, с. 7–8, 304–305].

У виз УРСР вивчали джерелознавство історії СРСР, зазвичай орієнтуючись на колективний підручник за редакцією академіка І. Ковальченка — завідувача кафедри джерелознавства Московського університету. У 1986 р. В. Довгопол, М. Литвиненко та Р. Лях опублікували посібник спецкурсу «Джерелознавство історії Української РСР» з дотриманням схем марксизму-ленінізму. Тому джерела було згруповано й охарактеризовано за формальним принципом, але в розділах — за функціональним призначенням на час створення, що й викликає певну увагу сучасних джерелознавців до цього посібника [19, с. 3].

В останні десятиріччя ХХ ст. набув поширення постмодерністський підхід до джерел. Для Хейдена Уайта їхні свідчення є історичним полем, що зазнає мовно-поетичного пояснення й репрезентації. Спадкоємці школи «Анналів» розглядають джерело як явище культури, доступну реальність минулого.

Із проголошенням незалежності України історики роблять спроби досягнути традицію вітчизняного джерелознавства в контексті світового досвіду. У колективному підручникові [12] класифікацію джерел за типами, родами й видами визнано основною. Згідно з типологією за способом кодування та відтворення інформації виокремлено речові, словесні, зображальні, звукові, поведінкові, конвенціональні типи джерел. Типи запропоновано поділити на роди (археології, архітектури, навіть «зброя» тощо), а роди — на види. Бездоказово зазначено, що всі речові джерела — від

пам'яток архітектури і речей домашнього вжитку до гончарних виробів трипільців і космічних ракет — досліджують «за допомогою більш-менш однакових методів і прийомів» [12, с. 101]. Для групування речових джерел рекомендовано такі ознаки: за часом і місцем походження, призначенням, формою і змістом, науковою або художньою цінністю, способом виготовлення, стилем, характером матеріалу, а також комбіновані класифікаційні схеми [12, с. 165–167]. Однак у самій праці укладачі не дотримали схеми. Серед речових джерел охарактеризовані нумізматичні, архітектурні, зброя, одяг, але просто як «групи», очевидно через їх відповідність як видам, так і родам загальної схеми. Так, зброя названа родом, але як археологічний залишок потрапила до категорії виду [12, с. 106–108]. Зображальні джерела охарактеризовано як вид, хоча за схемою вони мали б бути типом [12, с. 243]. Схема підручника не може бути застосована в пам'яткознавчому дослідженні, оскільки пам'ятки археології й архітектури є видами в класифікації об'єктів культурної спадщини.

В. І. Воронов зазначає, що кожна типологічна класифікація не може бути вичерпною і завжди має проміжні, змішані, комплексні групи. Автори двох праць сходяться на думці, що універсальні класифікаційні системи не вироблені, тому що модель має відповідати предмету, меті та завданням, джерельній базі конкретного дослідження [5, с. 9–14; 12, с. 92–95].

Посібник професора Львівського національного університету ім. І. Франка С. А. Макарчука вирізняється значною увагою до класифікації як писемних, так і неписемних джерел. Цей поділ покладений в основу праці. С. Макарчук визнає загальноприйнятим розрізнення історичних залишків (реліктів) та оповідей (наративів); унікальних та масових джерел. Автор вважає універсальним поділ джерел на роди за природою носіїв історичної інформації: речові, вербальні, поведінкові, зображальні, технічні. Джерела можна співвідносити з двома чи кількома родами. У свою чергу, роди мають внутрішній поділ на типи, типи — на види, а останні — на підвиди [19, с. 11–14]. Слід зауважити, що виокремлення технічних джерел як роду недостатньо обгрунтоване, хоча і може бути ситуативно зручним. Сучасна техніка, як і найвіддаленішого минулого, є лише засобом. Тому фотодокументи логічніше вважати зображальними джерелами (наприклад, портрети пам'яткознавців і реставраторів, світлини архітектурних чи археологічних пам'яток). Твори фотомистецтва чи кіномистецтва заслуговують на глибше поцінування, аніж просто «технічні» джерела. А ось сам фотоапарат може бути рухомою пам'яткою історії науки і техніки.

Таким чином, поступове наближення до єдиної класифікаційної моделі в українському пам'яткознавстві зумовлене практичною необхідністю законодавчого врегулювання охорони культурної спадщини, реєстрації, паспортизації пам'яток і багаторічної підготовки Зводу. Класифікаційна система історичного джерелознавства не була уніфікована, оскільки немає потреби нав'язувати дослідникам певну модель групування джерел. Принципи групування, семантичне навантаження й ієрархія категорій у джерелознавстві часто розбіжні. Провести чіткі паралелі можливо щодо писемних джерел, яким історики завжди приділяли більшу увагу. У незначних

розвідках доцільне групування джерел за однією-двома ознаками (походження, призначення тощо). Групування джерел за родами, типами та видами в дослідженнях із використанням широкого кола джерел не суперечить теоретичним засадам пам'яткознавства і може бути узгоджене з класифікацією пам'яток історії та культури. Деталізація загальної схеми є перспективною подальших досліджень.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України) / НАН України. Ін-т історії України.* — К., 1999. — Ч. 1. — 303 с.
2. Антонович В. Б. *Лекції з джерелознавства / В. Б. Антонович; ред. М. Ковальський.* — Острозьк; Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, Нац. ун-т «Острозька академія», 2003. — 382 с.
3. Багалій Д. *Нарис української історіографії. Вип. 1: Літописи / Д. І. Багалій.* — К.: Друкарня ВУАН, 1923. — 2, 138 с. зб. іст.-філол. відділу Української Академії Наук.
4. Бездрабко В. *Джерелознавчі ідеї Шарля Сеньбоса та Шарля-Віктора Лянгла у теорії документознавства / В. Бездрабко // Мандрівець.* — 2010. — № 4 (88). — С. 57–60.
5. Воронов В. І. *Джерелознавство історії України: Курс лекцій / В. І. Воронов.* — Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. — 336 с.
6. Голиков А. Г. *Источниковедение отечественной истории / А. Г. Голиков, Т. А. Круглова; общ. ред. проф. А. Г. Голикова / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова.* — М.: РОССПЭН, 2000. — 440 с.
7. Горбик В. О. *Пам'ятки України: проблеми збереження і дослідження / В. О. Горбик, Г. Г. Денисенко, П. І. Скрипник / НАН України. Ін-т історії України.* — К., 1994. — 42 с.
8. Грушевський М. С. *Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський; редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. (Пам'ятки іст. думки України).* — Т. 1. — К.: Наук. думка, 1991. — 736 с.
9. *Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Відом. Верх. Ради України.* — 2000. — 29 вересня. — № 39. — С. 754–772.
10. Заремба С. З. *Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність / С. З. Заремба / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК.* — К.: Логос, 1995. — 448 с.
11. Иконников В. С. *Опыт русской историографии / В. Иконников; ист.-филол. ф-т ун-та св. Владимира.* — К.: Тип. ун-та, акц. общ. Н.Т. Корчак-Новицкого, 1908. — Т. 2. — Кн. 1. — X, 1056, XXXII, V с.
12. Калакура Я. С. *Історичне джерелознавство: підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, Б. І. Корольов та ін.* — К.: Либідь, 2002. — 488 с.
13. Ключевский В. О. *Сочинения в 9 т. Т. 7: Спец. курсы / В. О. Ключевский; ред. В. Л. Янин; послесл. и коммент. Р. А. Киреева, В. А. Александров, В. Г. Зимины.* — М.: Мысль, 1989. — 509 с.
14. Ковальський М. *Лекційний університетський курс (1879–1881 рр.) «Источники для истории Юго-Западной России» в контексті археографічних і джерелознавчих студій та дидактичної діяльності професора В. Б. Антоновича. Примітки та коментарі / М. Ковальський // Антонович В. Б. Лекції з джерелознавства / Ред. М. Ковальський.* — Острозьк; Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, Нац. ун-т «Острозька академія», 2003. — С. 8–41; 107–232.

15. Конончук І. М. Джерелознавство: навч.-метод. посібник / І. М. Конончук / Ніжинський держ. педагогічний ун-т ім. М. Гоголя. — Ніжин: Вид-во НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. — 88 с.
16. Крип'якевич І. П. Нарис методики історичних досліджень. Завдання історичної методики / І. П. Крип'якевич // Український історичний журнал. — 1967. — № 2. — С. 100–106.
17. Ланглау Ш.-В. Введение в изучение истории / Ш.-В. Ланглау, Ш. Сеньобос. — СПб., 1899. — 275 с.
18. Лаппо-Данилевский А. С. Методология истории: курс лекций, читанных студентам Петербург. ун-та / А. С. Лаппо-Данилевский. Вып. 1–2. — СПб., 1910–1913. — 799 с.
19. Макаручук С. А. Джерелознавство історії України: навч. посібник / С. А. Макаручук. — Львів: Світ, 2008. — 512 с.
20. Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України / АН України. Ін-т історії України. Ін-т археології України. Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського. НДІ теорії, іст. архіт. та містобуд. Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана. — К., 1993. — 112 с.
21. Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика / відп. ред. Горбик В. О. / НАН України. Ін-т іст. України. УТОПІК. Центр пам'яткознавства НАНУ та УТОПІК. — К., 2007. — 335 с.
22. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Т. 1. — К. : Наук. думка, 1991. — С. XL–LXXIII.

Надійшла до редколегії 02.09.2011 р.

УДК 94(100) "653": 930.1 (477) "1804/1917"

С. І. ЛИМАН

ІСТОРІЯ ПЕРШОГО БОЛГАРСЬКОГО ЦАРСТВА В ПРАЦЯХ ТА НАВЧАЛЬНИХ КУРСАХ ДОСЛІДНИКІВ УКРАЇНИ (XIX — ПОЧАТОК XX СТ.)

Дослідження в Україні різних проблем історії Першого Болгарського царства відбивали ключові тенденції загальноєвропейської болгаристики — інтерес учених до політичних, насамперед, зовнішньополітичних проблем і визнання високої культурної місії православної Болгарії як посередниці між Візантією і слов'янством.

Ключові слова: Перше Болгарське царство, середні віки, історія, медієвісти, Україна.

Исследования в Украине различных проблем истории Первого Болгарского царства отражали ключевые тенденции общероссийской болгаристики — интерес учёных к политическим, прежде всего, внешнеполитическим проблемам и признанию высокой культурной миссии православной Болгарии как посредницы между Византией и славянством.